

URARTULAR'DA TOTEMCİLİK SORUNU

Oktay BELLİ

Urartu krallığının resmi devlet kültü hakkında —çivi yazılı birkaç tabletin dışında— en iyi bilgiyi veren, anıtsal Meherkapı kaya yazıtıdır¹. Merkezîyetçi Urartu krallığı, egemenliği altında bulunan ve çok geniş bir coğrafi bölgede yaşayan birbirinden ayrı ve kapalı toplulukları tek bir merkezi yönetim altında birleştirip, Urartulaştırmak amacı ile kurmuş olduğu resmi devlet dininde, bu toplulukların kutsamakta oldukları bölgesel ve yerel tanrılarını da içine alan bir devlet pantheonu oluşturdu². M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru, Urartu krallarından İşpuini ile oğlu Menua tarafından ulusal tanrı Haldi adına Urartu başkenti Tuşpa'da inşa edilen Meherkapı kaya yazıtındaki toplam 79 tanrı arasında, eski totem inançlarını temsil eden tanrılar da vardır; örneğin yurt ve toprak tanrısı «*Ebani*», deniz ve suları tanrısı «*Suinina*», yukarı yurt tanrısı «*Babania*», tepeler ve dağlar tanrısı «*Arni*», yollar tanrısı

1 Bu konuda geniş bilgi için bk. G.A. Melikişvili, «K interpretatsii urartskoy nadpisi Meher-Kapusi», *Soobşçeniya Akad. Nauk Gruz, SSR XIV/3*, 1953, 175 vd.; Aynı yaz., *Vestnik Drevnei Istorii* 43/1, 1953, 318-324.; Aynı yaz., *Nairi-Urartu* 1954, 369-374.; Aynı yaz., «Études de l'épigraphie ourartoue et certaines questions de l'histoire d'Ourartou», *Akten des vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses München...* 1957 (Wiesbaden 1959), 179-187.; Aynı yaz.; *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi* 1960, no. 27.; Aynı yaz.; Die Götterpaartrias an der Spitze des Urartäischen Pantheon», *Orientalia* 34, 1965, 441 vd.; M.de Tseretheli, «Études ourartéennes V. L'Inscription de Meherkapussy», *RA* 48, 1954, 67-75, 192-206.; F.W. König, «Die Götterwelt Armeniens zur Zeit Der Chalder Dynastie (9.-7. Jahrhundert v. chr.)» *Archiv für Völkerkunde*, 8, 1953, 42 vdd.; Aynı yaz., *Handbuch der Chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung* 8, 1955-1957, no. 10.

2 B.B. Piotrovskii, *Il Regno di Van* 1966, 317 vd.; Aynı yaz., «Urartu Dini», *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23, 1965, 37 vdd.

«Hara», mağaralar tanrısı «Airaini» gibi³.

B.B. Piotrovskii, Urartu tanrılarının tümünü içeren Meherkapı kaya yazıtındaki eski totem inançlarını yansıtan tanrılara yer verilmesine dayanarak, Urartu dininin totemist ve canlılık (animist) inancı ile bağıntılı olduğunu belirtmektedir⁴. Kuşkusuz tüm eski Doğu toplumlarının dininde olduğu gibi, Urartu dininin en yaygın biçimlerinden biri de canlılıktı, yani maddi olmayan doğaüstü erk ve yetiye sahip iyi ve kötü güçlere inanmaktı. Ancak bundan önceki çalışmamızda da belirttiğimiz gibi, totemcilik ayırıcı, dağıtıcı bir örgütlenme biçimidir⁵. Bu nedenle büyük boy ve budunlar konfederasyonundan oluşan Urartu krallığında totemcilik boyları birleştirmeyi, ayırır. Oysa merkezîyetçi Urartu krallığı, boylar konfederasyonunu oluşturan eski feodal beylerin yapılarını dağıtıp yok etmeğe, onları kendi çevresinde yeni biçimlerde bir araya katmaya ve yepyeni dinamik bir toplum yaratmaya çalışır⁶. Urartu krallığı bu amaçla, tarımsal üretim bakımından hayati önemi olan baraj ve sulama sistemini geliştirerek, özellikle taşra eyaletlerindeki işlenmemiş verimli ovalarda yeni toplumsal ekonomik ve askeri yönetim merkezleri kurarak, despotik örgütlenmeyi pekiştirip, merkezîyetçi devletin vurucu gücünü artırır. Krallığın egemenlik ve denetimini artıran büyük sulama sistemi ve yolların yapılması ile eski feodal beyler derece derece gittikçe güçsüzleşir ve merkezi yönetimin kurmuş olduğu devletin adını almaya başlayarak, onları birbirinden soyutlayan totemciliklerinden uzaklaşırlar. Dolayısıyla yönetim aygıtını elinde bulunduran egemen sınıf, yetke ve egemenliğini pekiştirmek, merkezîyetçi ve despotik yönetimi güçlendirmek için, özünde ve temelinde totemci olan boyların totemlerini unutturmaya çalışır. Böylece hem devletin kuruluşunun özünde hem de toplulukları tek bir merkezi yönetim altında birleştirip, Urartulaştırmak amacı

3 B.B. Piotrovskii, *Il Regno di Van*, 328.; Aynı yaz., «Urartu Dini», *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23, 1965, 46.

4 B.B. Piotrovskii, *Göst. yer.*

5 O. Belli, «Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme», *Anadolu Araştırmaları VI*, 1978, 64.

6 O. Belli, *Göst. yer.*

ile oluşturulan resmi devlet dininin özünde anti-totemci nitelik önemli bir rol oynar⁷.

Krallığın kuruluş yıllarında Yeni Assur sanatı ile organik bir bağlantı içinde gelişen Urartu saray sanatında, gerek hayvan motifleri gerekse hayvan ayrıntılarını gösterme yöntemi, Assur sanatındaki örnekler göz önüne alınarak yapılmıştır⁸. Amacı kralın kahramanlığını göstermek olan Assur krallığının av sahnelerini yansıtan kabartmalarda, kral, yabancı boğa, arslan ya da kartal şeklinde kuvvet ve kudretin birer simgesi olarak betimlenmekteydi⁹. Urartu kralları da insanlarda olmayan üstün güç ve yeteneklerden¹⁰

7 O. Belli, *Göst. yer.*

8 B.B. Piotrovskii, *Urartu, the Kingdom of Van and its Art* 1967, 16.; E. Akurgal, *Urartäische Und Altiranische Kunstzentren* 1968, 19 vd.; T. Özgüç, *Altuntepe I*, 1966, 20 vdd.; Aynı yaz., *Altuntepe II*, 1969, 7 vd.; P. Calmeyer, «Ikonographie und Stil urartäischer Bildwerke», *Katalog Der Ausstellung* 1976, 45.

9 B.B. Piotrovskii, *Urartu, the Kingdom of Van and its Art* 1967, 15.

10 Tüm eski Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartu toplumunun insanı da hayvanı kendine yakın bulmakla kalmaz, ona üstünlük de tanır. İnsanda olmayan adale gücü, yön bulma, tehlikeyi önceden sezme, koku alma ve görüş keskinliği gibi özellikler, hayvanın üstünlüğünü belirler. Ayrıca hayvan, doğa olaylarını insandan daha iyi tanır ve önceden sezinler. Bu nedenle hayvanların yaptıklarına uymak ve onlarla aynı zamanda davranmak (koordinasyon kurabilmek), evrenle uyumlu olabilmek için yararlı olan önlemlerdir. Hayvanın başına gelen bir mutluluk ve yıkım, insanların mutluluk ve yıkım belirtisi olarak kabul edilir. Eskiçağdan günümüze değin varlığını sürdüren geleneksel kültürlerin aracılığı ile Anadolu'da ve özellikle Van Bölgesinde benzer inançların canlı örneklerine sık sık rastlanılır. Örneğin «köpeklerin aşırı uluması», «tavukların kanat çırparak ötmesi», «yarasanın gece uçarken ötmesi», «ölüm ve yıkım getirir. «Baykuşun ötmesi, toprağın zorunlu olarak terk edileceğini, göçü gerektirir». «Atın ağlaması ölümü, durup gitmemesi, kişnemesi ve huysuzlanması ise tehlikenin varlığına işaret eder». «Mevsimi olmadığı zaman leyleğin görülmesi ya da dönüşünde ayağında kara çaput getirmesi, ölümlün ön belirtisi sayılır». «Serçelerin toprakta eşelenip banyo yapması, aynı günde yağmurun yağacağını gösterir». «Karga ve saicsağanların ötüşü, herhangi bir yerden haber geleceğini bildirir». «Kuyruğunu aşağıya indiren ve başlarını otlar gibi yapıp otlamayan keçiler, ansızın yağmurun yağacağını haber verir». «Kırlangıç ve leylekler, baharın geldiğini, bolluk ve verimliliği muştular». «Turnalar tarımın elverişli olacağını, guguk kuşları ise, keskin soğukların bitişini, yağmurlu ve tarıma elverişli günlerin olduğunu bildirir». «Yolcumun önüne tavşan çıkması uğursuzluğa, tilki, kirpi, ayı ve kurtun çılc-

yararlanmak ve bu tür hayvanlarla bağlaşma¹¹ (ittifak) içinde olduklarını belirtmek amacı ile, çivi yazıtlı çeşitli tunç eşya ile askeri donatımı oluşturan silahlar üzerine çoğunlukla arslan, yabancı boğa,

ması ise iyiye yorumlanır» vb. Kısaca daha üstün bir yaşama derecesine sahip bulunan hayvanların, olacakları önceden bildiğine inanılır. (30 yıldan beri Van Bölgesinde arkeoloji, tarih ve etnografya alanında araştırmalarda bulunan emekli öğretmen Mevlüt Okayer'e, verdiği değerli bilgilerden dolayı teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.)

11 Örneğin, tunçtan yapılmış bir Urartu kemerinin toka halkasının yakın yerine, öteki motiflere kıyasla abartılarak büyük ve oransızca betimlenen süvari ve arslan motifi yer almaktadır (krş. O.A. Taşyürek, «Adana Bölge Müzesindeki Dedeli Urartu Bronz Kemer», *Türk Arkeoloji Dergisi* 24/2, 1977, fig. 1, res. 6). Kemerin ana motifini oluşturan bu sahnede, sol eliyle atın dizginlerini tutan savaşçı, sağ elini «V» şeklinde bir kıvrımla ileriye uzatarak geleneksel selâmlama durumunda gösterilmiştir. Bilindiği gibi bu tür selâmlama şekli, eski Doğu toplumlarında olduğu gibi Urartularda da kral, kral soyundan olanlar ile çok yüksek mevkideki kişileri göstermek için başvurulan özgül kuraldır. Süvarinin önünde ise, başı geriye, savaşçıya dönük, ön ayakları şaha kalkmış gibi yanlara açık arslan motifi bulunmaktadır. Arslan motifinin dikkati çeken en önemli özelliği, sağ ayağını arkasında bulunan krala uzatmış olmasıdır. Krala uzatılan pençe çizgileri tarak şeklinde işlenmiş, baş parmağı ise insan parmağına benzetilmiştir. Bu ilginç sahneyi alışagelmış biçimde «*arslan avı*» olarak (krş. O.A. Taşyürek, «Adana Bölge Müzesindeki Dedeli Urartu Bronz Kemer», *Türk Arkeoloji Dergisi* 24/2, 1975, 155) yorumlamamak gerekir. Çünkü aralarında dostluk ve bağlaşıklık doğmuşçasına birbirlerini içtenlikle selâmlayan bu iki motif, insan-hayvan boyları arasındaki düşmanlık ilişkilerini yansıtan av sahnelerinden çok, insan-hayvan boyları arasındaki dostluk ve bağlaşma ilişkilerini yansıtmış olsa gerekir.

Canlı bir tarih kaynağı olan Anadolu'da ise, geleneksel kültürlerin aracılığı ile eski çağlardan günümüze değin varlığını sürdüren birçok gelenek ile, eski çağ toplumlarının inanç varlıkları arasında çarpıcı bir kültür birliğinin ve bağlılığının bulunduğunu gösterecek nitelikte somut belgeler vardır. Eski inanç ve gelenekler, Anadolu'da çağlar boyunca toplumdan topluma aktarılarak yeni nitelikler kazanmıştır. Örneğin, insan-hayvan boyları arasındaki bağlaşıklar da, dervişlik yoluyla Anadolu'da yaşar; ünlü Bektaşî Barak Baba, iki boynuzlu keçeden başlık giyer, yabancı devekuşuna biner. Başka bir derviş, arslana biner, bir yılanı kamçı diye kullanır. Ayrıca Anadolu'da Orta Asya geleneklerini sürdüren Yörük ve Tahtacıların geyikgiller ve yılanlarla bağlaşma içinde oldukları, tavşanlara ise genellikle düşman oldukları anlaşılmaktadır. Geyik ve yılan tek bir boyun değil, tüm boyların koruduğu ve saydığı bir bağlaşıklık, belki de akraba olmuştur. Yörükler, Fransız araştırmacısı Jean-Paul Raux'ya şöyle konuşurlar; «*Onlar bizim gibi bir boydur, aralarında evlenirler. Yasaları, örgütleri ve şefleri vardır*». Geyik gibi karaca, ceylan, hatta yabancı keçisi de kutsal sayılır. Anadolu inancına göre, yılanların da boyu var-

dağ keçisi, kartal gibi üstün güç ve yeteneklere sahip¹² hayvan motiflerini resmetmiştir. Böylelikle tüm eski Doğu devletlerinde olduğu gibi, Urartu krallığı da tamamen bir güç üstünlüğü örneği olmayı kendine erek edinmiştir; çünkü bir güç üstünlüğü örneği olduğu sürece varlığını koruyabilen Urartu krallığı, savaşçı niteliğini yitirdiği anda yıkılıp yok olmak zorundaydı¹³. Bu nedenle arslan gibi yürekli ve savaşçı¹⁴, yabanıl boğa gibi güçlü, dağ keçisi gibi çevik¹⁵, kartal gibi aşılmaz engelleri aşan, keskin görüşlü ve yır-

dır. Geyik gibi insanlarla bağlaşmadır. Yılanların yas tuttuğuna, doğumları kutladığına, padişahları, sultan ve melikleri bulduğuna inanılır (krş. Jean-Paul Raux, *Les Traditions des nomades de la Turquie*, Paris 1970, 282 vdd.) Demekki Anadolu'da geyik bağlaşması ve ikincil olarak da yılan bağlaşması var. Tavşan ise genellikle düşman sayılır (ayrıca krş. D. Avcioglu, *Türklerin Tarihi I*, 1978, 370).

12 Eski Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartu toplumunda da hayvanın üstün yeteneklerinin yarattığı hayranlık efsaneler üretir. Örneğin konularının çeşitliliği yönünden çok yoksul olan çivi yazılı Urartu belgelerinde bile, adını yazıtlara geçirebilecek kadar efsaneleşen ünlü bir at hakkında şunlar okunmaktadır; «...Arşibi (=Kartal) adlı at, binicisi Menua ile birlikte 22 IKUŞ, (yaklaşık olarak 11.20 metre) uzaklığa sıçradı, atladı. (krş. Lehmann-Haupt, *Armenien Einst und Jetzt II/1*, 1926, 53 vd.; F.W. König, *Handbuch der Chaldäischen Inschriften*, Graz 1955-1957, no. 75.; G.A. Melikisvili, *Urartskie Klinobraznye Nadpisi* 1960, 110, 204-205, dipnot 4.; aynı yaz. *Die urartäische Sprache* 1971, 80. Ayrıca Arşibi = Kartal adının etimolojisi için bk. I.M. Diakonoff, *Hurrisch und Urartäisch* 1971, 82). Buradaki başarı, binicisinin yeteneğinin yanı sıra, özellikle atın hünereğine bağlıdır ve önemli olan husus, ata kartal adının verilmesidir. Bu adın verilmesi de hiçbir zaman basit bir benzetme olarak kalmaz, tersine o çağlarda atın kartal ile özdeşleşmesi anlamını taşır.

13 O. Belli, *Aynı Eser*, 70.

14 Nitekim eskiçağda savaşçı ve yürekliliği simgeleyen arslanın üstün nitelikleri, basit ve abartılmış bir benzetme olmaktan çıkar, bir özdeşliği belirtir. Örneğin Assur kralı Sargon II, Urartu ve onun bağlaşıklarına karşı M.Ö. 714 yılında düzenlediği ünlü sekizinci seferinde, Manna ülkesine ilerlerken şöyle demektedir; «...kalbimin kızgınlığım, saldıran bir arslan gibi askerlerim üzerinde topladım ve yüzümü zaptedeceğim o ülkelere doğru çevirdim...» (krş. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, 1927, 56).

15 Örneğin Assur kralı Sargon II, Urartu ve onun bağlaşıklarına karşı M.Ö. 714 yılında düzenlediği ünlü sekizinci seferinde, «...süvarilerinin, arabalarının, piyadelerinin, işçilerinin (kamp izleyicilerinin) ve bunların peşi sıra gelen istihkam askerleri ile birlikte develer ve yük eşeklerinin geçit vermeyen engebeli tepelerin doruğuna tıpkı dağın akrabaları yaban keçiler gibi tırmandıklarım...» belirtmektedir (krş. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, 1927, 142).

tıcı¹⁶ yetenekleriyle özdeşleşen Urartu kralları, insanlar üzerinde önemli bir üstünlük sağlamış olduğuna inanır. Dolayısıyla dinsel ve büyüsel güçlerin etkisinde erk ve güçlülüğün birer simgesi olarak betimlenen arslan, yabanıl boğa, dağ keçisi, kartal, arslan başlı yılan ejderleri ile birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan gerçekdışı yaratıklar, Urartu krallarının güç ve egemenliğinin koruyucu ve pekiştirici niteliklerini sembolik de olsa simgelediğinden¹⁷, saray sanatının sosyal işlevini daha net yansıtır¹⁸. Bu sanatın amacı da, öncelikle sosyal yapının sürdürülmesi ve evrensel gücün simgesi olan Urartu krallarının egemenliklerinin korunmasına, doğaüstü erk ve yetiye sahip güçler ile onların simgeleri olan üstün yetenekli hayvan güçlerinin yardımını sağlamak zorunda olduğundan, sosyal hiyerarşiyi tüm canlılığı ile yansıtır¹⁹.

Urartular genellikle tanrılarını insan şeklinde betimlemiş, bazan da bunları ilkel hallerine, yani hayvan ve kuşların bazı organlarına benzeterek göstermişlerdir²⁰. Dolayısıyla Urartu tanrılarının başındaki başlıklar çoğunlukla boynuzludur. Hatta Urartu tanrıları önceleri kanatları ile birlikte, kanatlarını muhafaza etmiş olarak kuş şeklinde betimlenmiştir²¹. Bazı tanrı motifleri ise, ya insan gövdeli hayvan başlı ya da insan başlı hayvan gövdeli karışık yaratık

16 Assur kralı Sargon II, M.Ö. 714 yılında Urartu ve onun bağlaşıklarına karşı düzenlediği ünlü sekizinci seferinde, «...süvarilerini, arabalarını ve piyadelerini geçit vermeyen dağların doruğundan yürekli kartallar gibi uçurarak aşmışım...» söylemektedir (krş. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia* II, 1927, 142). Assur kralı Sargon II, aynı seferde savaşta yendiği Urartu kralı Rusa II için ise şöyle demektedir; «...güçlü silahlarımın gürrültüsünden yıldıya düştü, kalbi kartalın önünden kaçan bir baykuş (yarasa ya da mağara kuşu) gibi çarpıyordu...» (krş. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia* II, 1927, 155). Yani Assur ordusunun utkusu ile sonuçlanan savaşta, Assur ordusu yürekli ve güçlülüğü simgeleyen kartala, yenilen Urartu kralı ve onun ordusu ise, gündüzleri bile dışarı çıkamayan, ancak geceleri avlanan korkak bir kuşa benzetilmektedir.

17 B.B. Piotrovskii, *Urartu, the Kingdom of Van and its Art* 1967, 15.

18 O Belli, «Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme», *Anadolu Araştırmaları* VI, 1978, 71.

19 O. Belli, *Göst. yer.*

20 B.B. Piotrovskii, *Il Regno di Van* 1966, 326 vd.; aynı yaz. «Urartu Dini», *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23, 1965, 44.

21 B.B. Piotrovskii, *Göst. yer.*

şeklinde gösterilmiştir. Bütün bunlar başlangıçta yaygın olan hayvan ve kuş şekilli tanrı motiflerinin çeşitli insan biçimciliğinin aşamalarıdır²². Bazı tanrılar ise dış görünüşleri bakımından başlangıçtaki hayvan biçimi ile sanki bir ilgisi yokmuş gibi betimlenmiştir. Dolayısıyla daha önce kendileri tanrı sayılan hayvanlar, tanrıların insan biçimciliğinden sonra onlara sunulan hayvanların görevini yerini getirmeye başlamıştır²³.

Geleneksel Anadolu ikonografyasında oldukça yaygın olan ve bu arada Urartu sanatında da çok betimlenen üstün güç ve yeteneklere sahip hayvanların totem olarak saygınlık kazanıp kazanmadığı sorusu da akla gelmektedir. Bu konuda kesin bir delil olmamasına karşın, bu hayvanların Urartu toplumunun insanları tarafından totem olarak benimsenmediği sanılmaktadır. M.Ö. 13. - 11. yüzyıllar arasında çoğunluğunu *Hurri* kökenli boy ve budunların oluşturduğu «Konfederasyonlar» döneminden merkezi devlet düzeyine geçiş aşamasında²⁴, konfederasyona egemen *Biaini(li)* boyunun benimsemiş olduğu üstün güç ve yeteneklere sahip bu hayvanlar, —bir güç üstünlüğü olan Assur krallığının görkemli sanatının etkisinde olsa bile— gittikçe ün kazanarak devlete bağımlı feodal bey ve eyalet yöneticileri (valiler) tarafından da benimsenmek zorundadır. Çünkü olağanüstü yetenekleri olan bu tür hayvanlar, M.Ö. 9. yüzyılda merkeziyetçi yönetimi çok zor koşullar altında gerçekleştiren ve bu yönetimin idari, dini ve ekonomik sürekliliği, değişmezliği ve dokunulmazlığını sağlamak zorunda olan Urartu krallarının erk ve güçlülüğü ile salt yetkesini simgeliyordu. Oysa B.B. Piotrovskii, Urartu sanatının genel karakterini açıklarken, bitki,

22 B.B. Piotrovskii, *Göst. yer.*

23 B.B. Piotrovskii, *Göst. yer.*

24 Bu konuda geniş bilgi için bk. G.A. Melikisvili, *Nairi-Urartu*, Tiflis 1954, 16 vdd.; aynı yaz. «Assirija i strany Nairi na rubeze XIII-XI v.do ne», *Vestnik Drevnei İstorii* 2/84, 1963, 115 vdd.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, Roma 1967, 13 vdd.; M.van Loon, *Urartian Art its Distinctive Traits in the light of New Excavations*, İstanbul 1966, 3 vdd.; M.I. Diakonov, *Hrediyistoria Armanyskogo Naroda*, Erivan 1968, 130, 151, 201 vdd.; N.V. Aruntunyan, *Bianili*, Erivan 1970, 140 vdd.; F.I. Ter-Martirosov, «Nairi-Hubuškia», *İstoriko-Filologičeskij Žurnal* 2, 1972, 213 vdd.; M.T. Tarhan, *M.Ö. XIII Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul 1978 (Basılmamış Doçentlik Tezi) 42 vdd.

insan ve hayvan motiflerinin bezeme amacı ile yapıldığını, bazı insan ve hayvan figürlerinin de yine süs ögesi olarak betimlendiğini ileri sürmektedir²⁵. Acaba sözünü ettiğimiz bu hayvanlar da yalnızca bezeme amacı ile birer süs ögesi olarak mı yapılmıştı? Eğer bunlar bezeme ögesi olarak betimlendiyse, o zaman neden Urartu askeri donatımını oluşturan ve büyük bir kısmı adak yazıtlı olan tunçtan yapılmış kemer, kalkan, miğfer, at koşum takımı, sadak gibi silahlar üzerine zayıf, uysal ve korkak olan tavşan²⁶, koyun²⁷ vb. hayvan türleri ile aşağısanan ve horgörülen köpek²⁸ gibi hayvan türlerinin resimlerinin yapılmadığını anlamak güçleşir. Dolayısıyla burada aydınlatılması gereken sorun, Urartu saray sanatının sosyal, dinsel ve ülküsel (ideolojik) amacının ne olduğudur? Soruna bu yaklaşımla baktığımızda, Urartu askeri donatımını oluşturan tunçtan yapılmış silahlar ile sosyal ve dinsel içerikli eşyalar üzerine sanki kutsal birer yaratılmış gibi özenle betimlenen üstün yetenekli hayvan motiflerinin bezeme amacının yanı sıra, dinsel, sosyal ve

25 *Urartu, the Kingdom of Van and its Art* 1967, 16.

26 Bugüne değin yalnızca tunçtan yapılmış bir Urartu kemeri üzerinde, birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan kanatlı ve baş kısmı tavşana benzer bir hayvan motifi görülmektedir (krş. O.A. Taşyürek, «Adana Bölge Müzesindeki Dedeli Bronz Urartu Kemeri», *Türk Arkeoloji Dergisi* 24/2, 1975, 154, res. 11, 13). Ancak bu hayvan motifi arslan, kuş ve boğa gibi hayvan organlarının birleşmesiyle oluşan doğa dışı ürkünç bir yaratığı canlandırdığından, bunu hiçbir zaman tavşan olarak adlandıramayız.

27 Örneğin Assur kralı Sargon II, M.Ö. 714 yılında Urartu ve onun bağlaşıklarına karşı düzenlediği ünlü sekizinci seferin sonunda ülkesine geri dönerken, Urartunun güneydoğusunda bulunan önemli çayıtlık ve askeri üssü *Uaiş* kalesini arkasından zaptederek şöyle demektedir; «...savaşçıları kale kapısının önünde kurbanlık koyunlar gibi kestim...» (krş. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, 1927, 167).

28 Assur kralı Sargon II, Mannea ülkesinin bir bölgesi olan Missi'ye hareket ettiğinde, Ullusunu ile birlikte onun soyluları ve yöneticileri «...dört ayakları üzerinde köpekler gibi emekleyip, yalvararak Sargon'a armağanlar sunup, bağımlılıklarını bildirerek, temennilerini dile getirir ve bağışlanırlar...» (krş. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, 1927, 148). Assurluların utkusuyla sonuçlanan aynı seferin sonucunu anlatan bir başka metinde ise, Sargon şöyle demektedir; «...Urartu, Zikurtu (ve) Mannai ülkesi, Nairi ve Musasir'e doğru, çevresine dehşet saçan kudurmuş bir köpek gibi zaferle yürüdüm, hiçbir fatih ile karşılaşmadım...» (krş. D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, 1927, 176).

ülkisel işlevinin de yadsınamıyacak ölçüde anlam kazanmış olduğunu görürüz. Çünkü tüm eski Doğu toplumunun insanı gibi Urartu toplumunun insanı da, —günümüzdeki düşüncenin tersine—²⁹ bu tür hayvanları salt bezeme ögesi olarak görmüyordu. Tersine, insanda olmayan ancak hayvanlarda varlığına inandığı olağanüstü nitelikleri kazanmak³⁰, onların üstün güç ve yetenekleriyle özdeşleş-

29 M. Riemschneider, Urartu resim sanatında birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan karışık yaratıkları gülünecek kadar komik bulmakta, bunların anlamlarının olmadığını ve birer fantazi ürünü olduklarını belirtmektedir (krş. *Das Reich am Ararat* 1966, 80, 104, 131 vd). Kuşkusuz günümüz düşüncesinde bu tür motif ve sahneler onaylanamıyacak derecede ilkel ve boş inançları yansıttığı için gülünç görülebilir. Ancak eski Doğu toplumunun insanı için bu tür motif ve sahneler, hiçbir zaman anlamsız denilebilecek kadar gülünç bezeme öğeleri değildir. Eğer biz Urartu sanatını besleyen, hatta bu sanatın özünü oluşturan Urartu toplumunun düşünce, dinsel inanç ve mitolojisini bilirsek, görkemli sarayları, tapınakları, kült merkezlerini, kabartmaları, askeri donatımı, mühürler ile çeşitli sanat eşyalarını süsleyen dinsel ve büyüsel içereklili bezeme öğelerinin anlamını daha kolay yorumlayabiliriz. Çünkü sanat ve sanat yapıtlarını çeşitli biçimlerde etkileyen Urartu toplumuna egemen dinsel ve büyüsel inançlar ile mitolojik konulardır. Bu nedenle Urartu toplumunun dinsel inanç, düşünce ve yaşama bakış açısını bilemezsek, bu dönem sanatının gizemli içeriğini hiçbir zaman anlayamaz ve bunları gülünç-anlamsız olarak değerlendiririz.

30 Zengin bir etnografik belgeye sahip Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşayan göçebe ve yarı-göçebe topluluklar, günümüze değin gelenek ve göreneklerini canlı bir şekilde korumuşlardır. Bizler, binlerce yıl boyunca köklü bir şekilde yaşayan ve çok az değişime uğrayan bu canlı belgelerden yararlanarak, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu bölgesinde egemenliğini sürdüren Urartu krallığının yaşam biçimi ile yaşama bakış açılarını bir dereceye kadar da olsa canlandırabiliyoruz. Ekonomisinde hayvan besiciliğinin ve avcılığın önemli bir yer tuttuğu göçebe ve yarı-göçebe topluluklar, hayvandan doğal olarak verebileceğinden çok daha fazlasını ister; yiyeceğini, giyimini, silah ve çadırının bir kısmını yapmakla yetinmez, ondan geleceği bilmesini (örneğin, ciğer, bağırsak ve kürek kemiği falı gibi), tehlikeyi haber vermesini (örneğin, köpek koku alır, tehlikeyi önceden sezinler, deve fırtınayı bildirir vb.), şans getirmesini (örneğin, dişi kurtun üreme organının dış kısmı kesilip kurutulularak, muska gibi üzerinde taşıyan kişi olağanüstü şanslı sayılır), soyunu sürdürmesini (örneğin, çocuğu yaşamayan aileler, doğan çocuğu kurutulmuş kurt derisinin ağzından 7 kez geçirerek, çocuğun bundan sonra yaşayacağına inanır), yağmur, fırtına, kar vb. doğa olaylarını düzenlemesini (örneğin, hayvanın karnından veya kafatasından çıkan «yada taşı»ndan yapılan büyü ile yağmur, kar yağdırma, fırtına estirme gibi), sayrılıkların sağl-

mek istiyor olmalıydı³¹. Nitekim bu isteği, insanlara hayvan adları vermek, hayvanlara başka hayvana ait ad vermek³², çeşitli eşya üzerine betimlenen insan-hayvan organlarının birleşmesiyle oluşan ilginç karışık yaratıklar, bir türden öteki türe geçici dönüşümü yansıtan sahneler³³ ile hayvanlarla özdeşlemeye kadar varan insan-hayvan karışımı resim ve yontular açıkça yansıtır.

tımını (örneğin, yılan boynuzuna ait kemik, yılanlık hastalığını iyileştirir; kırılacağı kanı, boğmaca öksürüğünün giderilmesinde etkili sayılır; kirpi eti mayasıyla, keklik eti ise romatizmaya iyi gelir vb.), tanrıları ve doğadaki çeşitli güç sahiplerini yatıştırmasını (örneğin kurban törenleri gibi) vb. umar. Bütün bunlarla hayvanlarda var olan güçten yararlanmak istenilir.

31 Örneğin, tunçtan yapılmış bazı Urartu kemerlerinin toka kısmı üzerine kartal motifi ile Urartu ordusunun vurucu gücünü oluşturan, ellerinde kalkan ve kargı taşıyan süvarilerle savaş arabası içinde kral ya da kral soyundan olduğu sanılan kişi, birbiri peşisıra savaşa giderken betimlenmiştir (krş. O.A. Taşyürek, *Urartu Kemerleri* 1975, fig. 8, res. 3.; *Urartu, ein Wiederentdeckung der Rivale Assyriens, Katalog Der Ausstellung, München 1976*, lev. 8). Kral ve süvarilere yol göstermişçesine önlerinden aynı yöne doğru uçan kartal motifi, bezeme öğesi olarak kemerin toka halkasını tamamladığı gibi, özellikle bu motifin dinsel, ülküsel ve pekiştirilmiş koruyucu işlevine olan inanç geleneği de küğümsenemeyecek ve yadsınamıyacak kadar önemli olmalıydı. Çünkü kartal motifli kemerleri taşıyan Urartu kralı ile onun savaş gücünü sigmeleyen ordusu, ister savaşta ister avda kartal gibi olacağına, aşılmaz engelleri aşacağına, onun keskin görüşlülüğünü, yırtıcılığını ve gücünü alacağına inanmış olmalıydılar.

32 Örneğin Urartu kralı Menua'nın atına Arşibi = kartal adının verilmesi gibi, krş. dipnot 12.

33 Tunçtan yapılmış bazı Urartu kemerleri üzerindeki ilginç av sahnelerinde (krş. O.A. Taşyürek, *Urartu Kemerleri* 1975, fig. 17, res. 42-44, fig. 18, res. 47, 50, 54, fig. 21, res. 57.; R.W. Hamilton, «The Decorated Bronze Strip from Gushchi», *Anatolian Studies* XV, 1965, res. 1, lev. I-II) avcılarının hayvan postuna büründükleri görülür. Bu şekilde betimlenen avcılar, av sırasında hayvanlarla bütünleşmelerinin yanı sıra, özellikle üstün yetenekli hayvanların gücünden korktuklarını da göstermiş olmalıdır. Avladığı hayvanın kimliğine giren avcı, böyle yapmakla av hayvanına karşı güç sağlayacağına ya da avının başarısına inanmış olabileceği gibi, özellikle avladığı üstün yetenekli hayvan boyunun öcünü saptıracak bir aldatı olarak da bu yola baş vurmuş olmalıdır. Yani hayvan postuna giren ya da insan-hayvan organlarının karışık birleşmesiyle ortaya çıkan avcı, avladığı hayvanı insanın değil, kimliğine girmiş olduğu hayvanın öldürdüğüne inanacağını ve gücünden korktuğu üstün yetenekli hayvan boyunun, öcünü ondan alacağını düşünmüş olmalıdır. Dolayısıyla avcılar, avladığı hayvan boyu ile bütünleşmesine karşın, yine de kendi boyunun bir üyesi olarak kalır. Ancak avcı kişiliğini korumuş olmakla

Bu nedenle Urartu kralları, genellikle olağanüstü yetenekleri olan bu hayvanları, egemenliği altında bulunan topluluklar üzerinde salt yetkisi ile egemenliğini sürdürebilmek amacıyla, güçlülüğünün ve erkinin koruyucu ve pekiştirici niteliklerini simgeleyen bir öge olarak kullanmış olmalıdır. Nitekim merkezîyetçi Urartu krallığının çöküş dönemi sanatını yansıtan Giyimli (eski Hırkanis) definesinden ele geçirilen tunçtan yapılmış adak levhalarının büyük bir kısmı üzerindeki ilginç sahnelerde, Urartu krallığının erk ve güçlülüğünü simgeleyen üstün güç ve yeteneklere sahip arslan, yabanıl boğa, kartal ve birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan ürkünç karışık yaratıkların yavaş yavaş ortadan kalktığını gözlemleyebiliriz³⁴. Ayrıca krallığın kuruluşundan beri çeşitli sanat eşyaları üzerinde karşılaştığımız tanrıların simgeleri olan ve kutsal birer yaratılmış gibi Urartu tanrıları ile birlikte betimlenen olağanüstü yetenekleri olan bu tür hayvanların, özellikle Giyimli ve Giyimli yöresindeki yerel atölyelerde yapılan adak levhaları üzerine betimlenmediği de görülür³⁵. Burada halk yığınlarının, Urartu krallığının zayıflayıp gücünü kaybetmesiyle devletin tekelinde olan resmi dine karşı çıktıkları, bu dini artık benimsemedikleri, buna karşı kendi koruyucu öz tanrılarına tapma dinini yeniden canlan-

birlikte, geçici olarak hayvan yaşamına katılır. İşte bu geçici bir dönüşümdür. Daha ileri bir aşamada ise, geçici ya da geçici olmayan bir dönüşüm değil, insan-hayvan türlerinin özdeşleşmesi görülür. Örneğin Van-Toprakkale ve Karmir-Biur kazılarında ele geçirilen insan başlı, hayvan gövdeli tunç heykeller ile çeşitli eşya üzerindeki insan-hayvan organlarının birleşmesiyle oluşan heykelticiler, bunun canlı delilini oluşturur.

34 Krg. H.J. Kellner, «Ein neuer Medaillon-Typus aus Urartu», *Situla* 14/15, 1974, lev. I-II.; aynı yaz., «Bronze Weihe-und Votivgaben», *Katalog der Ausstellung 1976*, 53-64.; aynı yaz., «Pectorale aus Urartu», *Belleten* 41, 1977, lev. 5-8.; O.A. Taşyürek, «The Urartian Bronze Hoard from Giyimli», *Expedition* 19/4, 1977, res. 5-12.; aynı yaz., «Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler», *Belleten* 42, 1978, res. 2-5, 7-38.

35 Krg. H.J. Kellner, «Ein neuer Medaillon-Typus aus Urartu», *Situla* 14/15, 1974, lev. II, res. 1, 3.; aynı yaz., «Pectorale aus Urartu», *Belleten* 41, 1977, lev. 5-8.; aynı yaz., «Bronze Weihe-und Votivgaben», *Katalog der Ausstellung 1976*, res. 51, 53-54, 58.; O.A. Taşyürek, «The Urartian Bronze Hoard from Giyimli», *Expedition* 19/4, 1977, res. 3, 5.; aynı yaz., «Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler», *Belleten* 42, 1978, res. 2-5, 7-8, 10-15, 19-20, 25-26.

dırdıkları anlaşılmaktadır³⁶. Nitekim Kafkasötesinde yer alan Teşebaini (Karmir-blur)³⁷, Irpuni (Arin-berd)³⁸ ve Argiştihinili (Ar-mavir)³⁹ gibi kralî ekonomik ve askeri yönetim merkezleri ile halkın oturduğu yerleşme yerlerindeki konutların kült bölümlerinde, çok sayıda pişmiş kil ve taştan yapılmış idol ele geçirilmiştir (Lev. I, 1-2). Bu yerleşme merkezlerinin dışında bulunan ve şehir uygarlığına dahil olmayan ilkel toplulukların oturduğu yerleşme yerlerinde yapılan kazılar sonucunda da, yine çok sayıda pişirilmiş kil ve taştan yapılmış erkek kişilere ait figürün ele geçirilmiştir⁴⁰. Anıtsal Urartu saray ve şehir sanatının dışında, tamamen halk tabakasının yapımı olan ve oldukça ilkel bir işçilik gösteren bu idoller, kült yasaklamasına karşın, halkın dinsel inancını tüm canlılığı ile yansıtır.

Urartu krallığının Geç dönem sanatını yansıtan Giyimli definesine ait tunç levhalardan kesilerek biçimlendirilen idol biçimli figürlerin yanı sıra (Lev. II. 3), Urartu saray ve şehir sanatı ile kıyaslanamayacak ölçüde ilkel bir işçilikle tunç levhalar üzerine kazınarak ya da vurgu tekniği ile karşıdan betimlenen insan motifleri de (Lev. II. 4), gerçek anlamda geleneksel halk dinini yansıtıyordu⁴¹ (Lev. III-VI. 5-12). Halk yapımı olan bu ilginç insan motifleri, Teşebaini, Irpuni ve Argiştihinili'den ele geçirilen idollere gerek biçim, gerekse içerik yönünden şaşılacak derecede benzerlik göstermesiyle dikkati çeker. M.Ö. 13. - 11. yüzyıllar arasındaki «Konfederasyonlar» döneminden beri, birbirinden ayrı ve kapalı topluluklar şeklinde yaşayan insanlar tarafından yaygın olarak kullanılan bu tür

36 O. Belli, *Aynı Eser*, 91.

37 Geniş bilgi için bk. V. Sorokin, *Drevniye idol goroda tejshebany, IAN, Arm. SSR*, 5, 1951; aynı yaz., «Archaeologiceskie dannye dlja karakteristikiki social'no-ekonomičeskogo stroja Urartu», *Vestnik Drevnei İstorii* 2, 1952, 131.

38 N. Truchtanova, «Un idolo di pietra da Erebuni», *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XIV, 1971, 57 vd, lev. I.

39 A.A. Martirosyan, *Argistihinili* 1974, 162, res. 102.

40 Geniş bilgi için bk. N. Truchtanova, «Un idolo di pietra da Erebuni», *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XIV, 1971, 58.

41 Krş. H.J. Kellner, «Bronze Weihe-und Votivgaben», *Katalog der Ausstellung* 1976, res. 64.

idoller, Urartu krallığının yıkılmasından sonra da halk toplulukları tarafından yapılarak kutsanmıştır⁴².

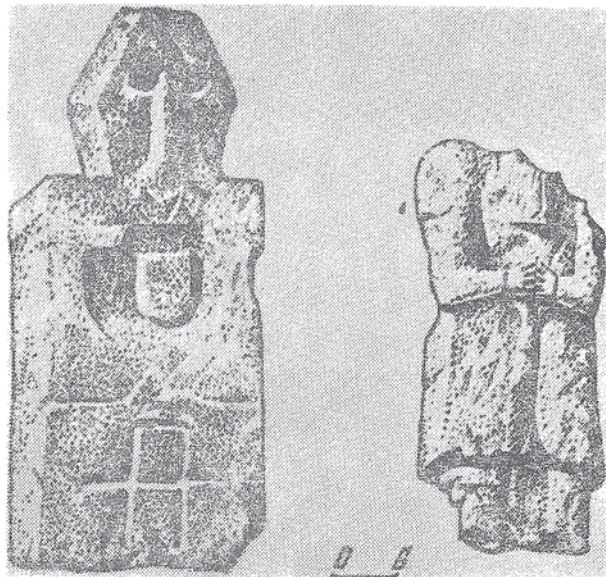
Eğer üstün güç ve yeteneklere sahip bu hayvanlar, gerçekten totem olarak saygınlık kazanıp Urartu toplumunun insanları tarafından benimsenmiş olsaydı, o zaman tanrılarla birlikte betimlenen bu tür hayvanları yansıtan adak levhaları, hiçbir zaman Giyimli yöresindeki yerel atölyelerde çekiçle dövülerek silinmez ve üzerlerine başka motifler yapılmazdı⁴³. Böylece Urartu krallığının yıkılış döneminde, boy ve budunların yavaş yavaş birbirlerini soyutlayan eski totemci durumuna döndükleri ve yıkılmak istenen eski totemci sistemlerini yeniden canlandırdıkları anlaşılmaktadır.

42 Örneğin K.G. Kafadaryan tarafından, Erivan'ın güneyinde bulunan *Dvin* kazılarında ele geçirilen çok sayıda idol, M.Ö. 13.-4. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Krş. N. Truchanova, «Un idolo di pietra da Ereboni», *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XIV, 1971, 58 vd, dipnot 5.

43 Krş. A. Erzen, «Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı», *Bulleten* 38, 1974, res. 40.; O.A. Taşyürek, «The Urartian Bronze Hoard from Giyimli» *Expedition* 19/14, 1977, res. 9.; aynı yaz., «Giyimli (Hirkanis) Adak Levhalarından Örnekler», *Bulleten* 42, 1978, fig: 4, res. 9-10, fig: 5-6, res. 17-19, fig: 8, res. 27-28, fig: 9, res. 30-31, fig: 10, res. 34-35.; aynı yaz., «Darstellungen des Urartianischen Gottes Haldi», *Studien Zur Religion und Kultur Kleinasiens* 1978, lev. CCXX, res. 11-12.

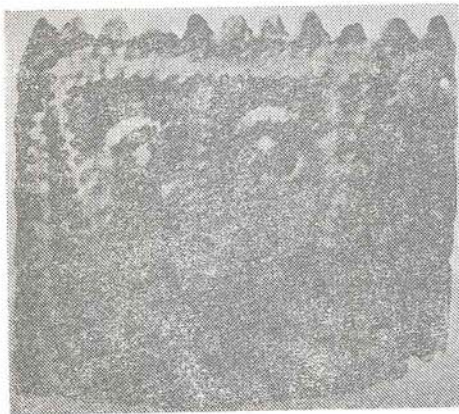
1

2

3

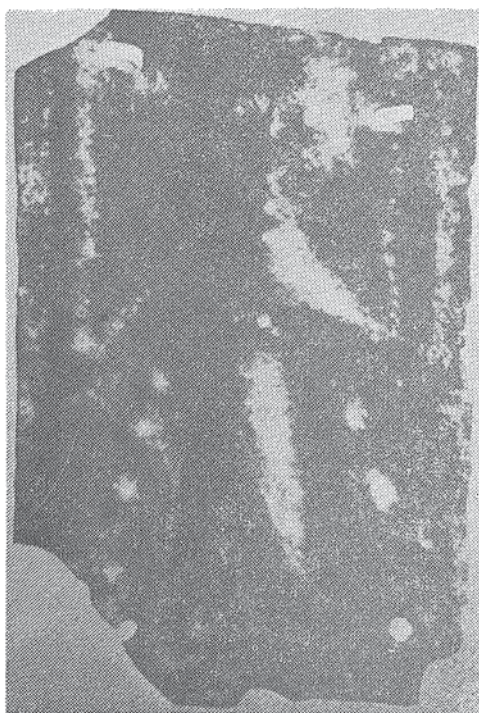
4

O. BELLİ

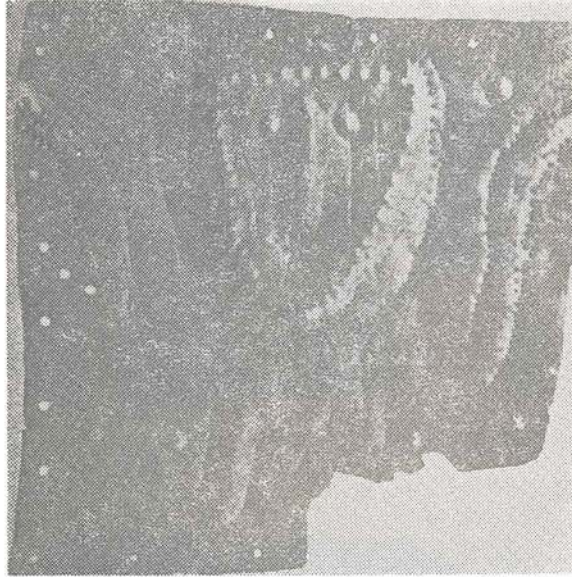
Levha III

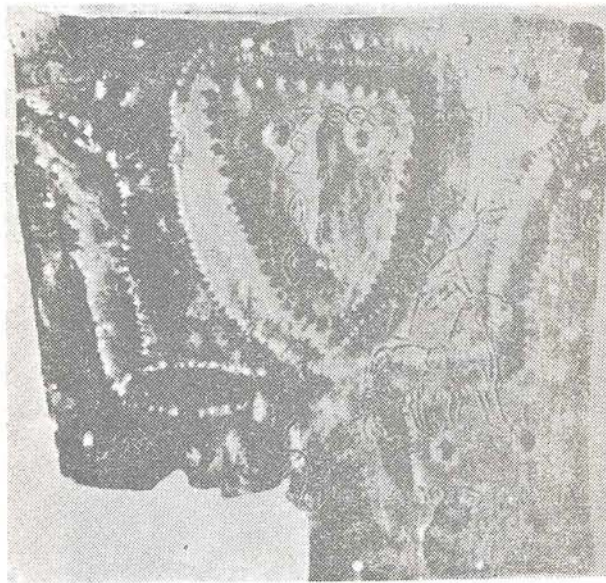
5

6

7

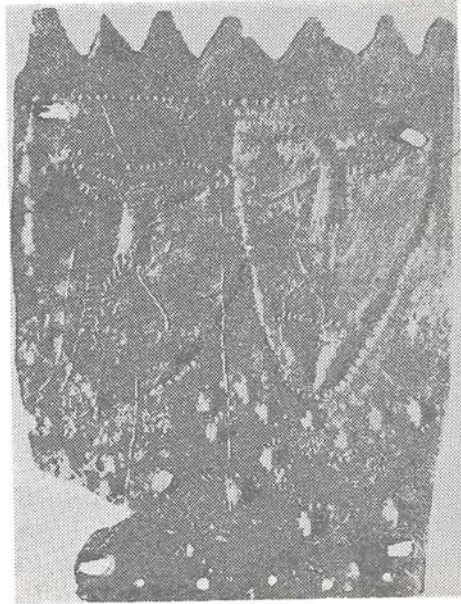
8

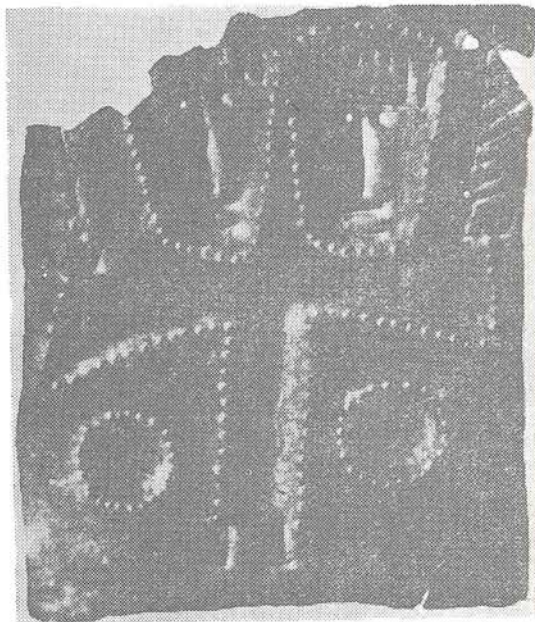
9

10

11

12